

Вікторія БОДІНА-ДЯЧОК,

orcid.org/0000-0003-3896-7519

кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри історії музики

Київської муніципальної академії музики імені Р. М. Глієра

(Київ, Україна) *Vika_Bodina@ukr.net*

ТВОРЧА БІОГРАФІЯ КОМПОЗИТОРА У СВІТЛІ АВТОРСЬКИХ ПРИСВЯТ

У статті розглянуто авторські присвяти музичних творів як перспективний шлях вивчення творчої біографії композитора, що виявляє особливості культурного і особистісного контексту творчості митця.

Запропоновано визначення поняття «творча біографія» як життєвий та творчий шлях митця, зумовлений культурно-історичними і особистісними чинниками і відтворений у художній творчості. Музичну присвяту визначаємо як авторський надпис біля заголовку музичного твору, який містить ім'я адресата та виражає намір автора вшанувати цим твором певну особу.

Нотний текст з присвятою спонукає до пошуку серед біографічних фактів мотивів її написання та ролі, яку вона відіграла у композиторському задумі. Музичний твір з надписом-присвятою інтерпретуємо як своєрідний музичний текст з кодом, який важливо розкодувати, щоб зрозуміти творчі наміри композитора, розширити контекстне поле твору, уточнити культурні та біографічні деталі.

Імена адресатів і надписи-присвяти по-різному взаємодіють з музичним текстом. Надпис-присвята буде тісно взаємодіяти з музичним текстом твору та може стати цінним джерелом до розкриття авторського задуму, якщо композитор від самого початку мав намір присвяти твір. Коли ж пошук адресата присвяти здійснювався після написання твору, митець прагнув виявити зв'язок між особою та історією створення твору.

Авторські присвяти були розповсюдженим явищем у музичній культурі XIX ст. і надалі. Митці рясно присвячували свої твори, обмінювалися присвятами, переадресовували чи скасовували їх. Підкреслено мотивацію до створення присвят – виявити почуття поваги, захоплення, дружби. Авторські присвяти ставали свідченням творчого спілкування великих музикантів. Твори-присвяти нерідко були пов'язані з найрізноманітнішими життєвими подіями, часто автобіографічного характеру, що надає можливість досліджувати творчі біографії композиторів зокрема й за їх авторськими присвятами.

Ключові слова: творча біографія, авторська присвята, творчий задум, музична культура XIX ст.

Viktoriiia BODINA-DIACHOK,

orcid.org/0000-0003-3896-7519

Candidate of Art History,

Associate Professor at the Department of Music History

R. Glier Kyiv Municipal Academy of Music

(Kyiv, Ukraine) *Vika_Bodina@ukr.net*

CREATIVE BIOGRAPHY OF THE COMPOSER IN LIGHT OF THE AUTHOR'S DEDICATIONS

The article describes how the authors' dedications of musical works should be seen as a way to research the creative biography of the composer, revealing the features of both the cultural and personal context in the author's oeuvre.

The article proposes the definition of "creative biography" to be the life and creative path of the artist, conditioned by cultural, historical and personal factors and reproduced in the artist's oeuvre. A musical dedication is defined as an author's inscription next to the title of the musical work, which contains the name of the addressee and expresses the author's intention to honor someone with this work.

When sheet music is presented together with dedication, it acquires new information, encouraging a search among the biographical facts and motives of its writing, as well as the role it played in the composer's mind. Musical work with dedication is interpreted as musical text with a code that is important to decode in order to understand the composer's creative intentions, expand the context of the work, and clarify cultural and biographical details.

Dedication inscriptions and addressees interact differently with the musical text. If the composer planned to dedicate the work from the very beginning, the inscription will closely interact with the musical text of the work, and this can become an essential source for disclosing the author's intention with the piece. When the search for an addressee happened after writing the work, the composer sought to identify the relationship between the addressee and the history of the work.

Authors' dedications were an extremely common phenomenon in musical culture of the XIX century and beyond. Artists dedicated a lot of their works, exchanged dedications, and sometimes redirected or canceled them. Authors'

dedications testify to creative communication of great musicians. The motivation to create an dedications is to show feelings of respect, admiration and friendship.

Dedications, especially within the musical culture of the XIX century, were frequently associated with a variety of life events, mostly of an autobiographical origin. This enables exploration into composers' biographies, particularly through considering the author's dedications.

Key words: *creative biography, author's dedications, creative idea, musical culture of the XIX century.*

Постановка проблеми. У сучасному мистецтвознавстві не згасає інтерес дослідників до біографій митців та методів вивчення їх творчості. Серед нових наукових підходів до прочитання музичної класики є вивчення авторської присвяти твору яка становить окремий аспект дослідження творчої біографії композитора та все більше повертає увагу вчених.

Аналіз досліджень. Проблема авторської присвяти на сьогодні вивчається в українському літературознавстві. Так, дослідниця Л. Бондар розглядає присвяту як «поза текстовий елемент твору» з «рисами самостійного жанру» (Бондар, 2009); Л. Скорина наголошує на присвяті як «маркері пам'яті, індивідуальної, колективної, історичної, культурної» (Скорина, 2009); В. Назарець аналізує присвяту як поетичний жанр адресованої лірики (Назарець, 2013). У музикознавстві цій проблемі присвячені дослідження О. Лосевої про присвяти Р. Шумана (Лосева, 2006), Н. Фоміної про прагматику присвят у творчості С. Прокоф'єва (Фоміна, 2014), дисертаційне дослідження Н. Русанової про музичні присвяти у російській інструментальній музиці межі XIX–XX ст. (Русанова, 2017).

Мета статті – розглянути авторські присвяти як перспективний шлях вивчення творчої біографії композитора, що сприяє виявленню особливостей культурного і особистісного контексту творчості митця.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що поняття «творча біографія» досить поширене в науковому обігу, проте воно досі не набуло достатнього теоретичного обґрунтування. Пропонуємо своє визначення цього поняття, адже воно є ключовим даного дослідження: *творча біографія* – це життєвий та творчий шлях митця, зумовлений культурно-історичними і особистісними чинниками і відтворений у художній творчості.

Особливий дослідницький інтерес для нас становить авторська присвята у творчих біографіях композиторів XIX століття (Бодіна, 2013). У цей історичний період «абсолютизації людської індивідуальності» (Зенкін, 2015: 397), зростання ролі особистісного начала у художній творчості, вона стала виявом творчої свободи та засобом спілкування митця зі своїми адресатами. Композитори романтичної епохи надзвичайно рясно присвячували свої твори, часто обмінювалися присвятами,

інколи скасовували їх. Коло адресатів присвят романтики значно розширили порівняно з попередньою епохою. Безумовно, естетика романтизму посприяла кардинальним змінам авторської присвяти в музичній культурі XIX ст. Наведемо фрагмент листа Ф. Шопена, адресованого лицейському другові Д. Дзевановському, від середини січня 1833 р. В ньому молодий композитор повідомляє про свої артистичні успіхи у Парижі та наголошує на факті отриманих музичних присвят: «*Серед артистів я користуюся дружбою і повагою <...>. Доказом поваги є те, що мені присвячують свої твори люди з великим ім'ям перш, ніж я ім; так, Ліксіс свої останні варіації з воєнним оркестром посвятив мені*» (Шопен, 1964: 261). У даному тексті підкреслена мотивація до створення присвят – виявити почуття поваги, захоплення, дружби, яку можемо назвати домінуючою у музичній культурі цього часу. Ф. Шопен, прибувши до європейської музичної столиці, невдовзі зайняв необхідне для артиста положення у суспільстві. Його вважали «першим піаністом Парижа» (Шопен, 1964: 271), сам Ф. Мендельсон у листі до сестри Фанні від 6 жовтня 1835 р. називав польського музиканта «справді досконалим віртуозом» (Шопен, 1964: 276). Найвищу оцінку музичного дарування Ф. Шопена дав композитор Р. Шуман на сторінках своєї музичної газети: «Капелюхи геть, панове, перед вами геній!» (Шуман, 1956: 117-118).

Музичну присвяту визначаємо як авторський надпис біля заголовку музичного твору, який містить ім'я адресата (чи адресатів), виражає намір автора вшанувати цим твором певну особу чи групу осіб, містить інформацію про творчий задум, внутрішній стан композитора, втілений в образах присвяченого твору. Так, біля заголовку романсу М. Мусоргського «Надгробное письмо» представлений композитором надпис-присвята: «*Н. П. О..чи...ой*» – не озвучений до кінця, за рахунок пропущених літер, дещо завуальований (Мусоргський, 1971: 206). 29 червня 1875 р., на п'ятдесят третьому році життя померла Надія Петрівна Опочініна, особлива жінка в житті М. Мусоргського. Вже 1 липня композитор почав писати пам'ятний романс «Надгробний лист» (інша назва – «Зла смерть»), проте, так і не зміг його закінчити. Сімнадцять заключних тактів романсу дописав В. Г. Каратигін. Присвята

даного твору в повній мірі розкриває ставлення М. Мусоргського до своєї адресатки, свідчить про його душевний стан того періоду, адже романс написаний ще й на власний текст композитора – відкритий у показі особистих почуттів.

Музичний твір з надписом-присвятою можемо інтерпретувати як своєрідний музичний текст з кодом (дещо переосмислений нами термін Ю. Лотмана «текст з кодом» (Лотман, 2002: 57)), який містить загадку і навіки пов'язує твір з певною особою (особами) та подією. Розглянемо ще один приклад присвяти у творчих біографіях двох музичних геніїв – Р. Шумана і Ф. Шопена. Вони познайомилися у Лейпцигу, в 1835 році. Після зустрічі з польським музикантом, Р. Шуман створив його музичний портрет і розмістив у фортепіанній сюїті «Карнавал» (1835 р.). Пізніше, у 1838 році свою «Крейслеріану» теж адресував колезі. Ф. Шопен відповів взаємністю, закарбувавши ім'я Р. Шумана в надписі присвяти у виданнях другої фортепіанної Балади (1839 р.). Про те, що присвята була важливою частиною творчих намірів композитора в період написання Балади, наголошено у статті «Музичне пророцтво Ф. Шопена: роздуми про загадки Другої балади», в якій висунуто версію «розгадки» твору як «свого роду музичного пророцтва життя і смерті Р. Шумана» (Корнелюк, 2017: 69). На думку авторів статті, Ф. Шопен не міг знати про сумні події життя німецького композитора 1854–1856-х рр., оскільки пішов з життя раніше, але спілкування з Р. Шуманом, тонкість сприйняття польського композитора, знайомство з музикою великого німця, можливо, породили музичне пророцтво, проявлене у Другій баладі (Корнелюк, 2017: 70).

Нотний текст з присвятою розширює інформаційний контекст творчості митця. Він спонукає до пошуку серед біографічних фактів мотивів її написання на виборі адресата, ролі, яку вона відіграла у задумі композитора. Надпис-присвята буде тісно взаємодіяти з музичним текстом твору та може стати «ключем» до розкриття авторського задуму, якщо композитор від самого початку мав намір присвяти твір. У такому випадку, за слушною думкою дослідниці Н. Русанової, музичні присвяти можемо інтерпретувати «як спеціальне творче завдання, яке ставить перед собою композитор, обираючи особливі засоби для його реалізації» (Русанова, 2017: 5). Розглянемо Варіації *fis-moll* Й. Брамса на тему Р. Шумана, створені до дня народження Клари Вік, відомої німецької піаністки і композиторки, дружини Р. Шумана, з надписом-присвятою: «Невеликі варіації на його тему, присвячені їй» (Гейрінгер, 1965: 223-224).

У даному надписі композитор озвучив особисті прагнення та творчий задум твору, а в музичний текст варіацій додав важливі деталі. Так, темою для варіацій було обрано «Листок з альбому» №1 Р. Шумана, дев'ята варіація є парафразою шуманівського «Листка...» №2, а в десятій звучить тема Клари з експромту op.5 Р. Шумана (Гейрінгер, 1965: 223-224). Таким чином, твір-присвята став засобом комунікації, у якій взяли участь композитор і адресат, причому адресату був зрозумілим зміст «музичного послання». У листі до Й. Брамса Р. Шуман повідомляв про їхнє з Klarою захоплення цим твором (Гейрінгер, 1965: 225).

Присвята втрачає органічний зв'язок з нотним текстом, коли її додано до раніше написаного твору, проте вона залишається додатковим важливим культурним фактом творчої біографії митця. В листі до Клари Вік від 13 березня 1839 р. Р. Шуман писав: ««Арабеску» отримала Вебенау, «Блюменштюк» – Серре, «Гумореску» – ніхто; дивно, я і з приводу моїх присвят думаю про щось, що завжди повинно бути пов'язане з історією виникнення, і нікого не можу знайти...» (Лосева, 2006: 166). У даному випадку, пошук адресата присвяти Р. Шуман здійснював після написання твору, намагаючись виявити зв'язок між певною особою та історією створення своєї п'єси. Дослідник життя та творчості Ф. Шопена М. Томашевський теж наголошує, що деякі твори польського композитора назавжди починали асоціюватися з адресатом присвяти: він любив говорити про яку-небудь особу, іменуючи її назвою твору, що з нею пов'язаний (Томашевський, 2011: 151-152).

Отже, авторські присвяти – надзвичайно розповсюджене явище у музичній культурі XIX ст. Твори-присвяти нерідко були пов'язані з життєвими подіями композиторів, переважно автобіографічного характеру. Саме тому зустрічаємо випадки переадресації присвят (зміни імені адресата), крім пам'ятних, та їх скасування, коли з певних причин митці знімали надписи-присвяти. Так, у листі до Огюста Лео від 9 жовтня 1845 р., Ф. Шопен повідомляв: «Я перемінив рішення щодо запланованої присвяти. Якщо вагаєшся – стримайся» (Шопен, 1964:480). Мова йшла про мазурки op. 59, що були видані без присвяти у грудні 1845 р. у Штерна в Берліні та Весселя в Лондоні (Шопен, 1964:480). У творчій біографії М. Глінки трапляються випадки переадресацій, передусім присвят любовного характеру. Справжніх імен адресаток своїх присвят композитор не вказував у виданнях творів, а зазначав імена зовсім інших осіб. У своїх «Записках» він кілька разів сам наголошував на цьому, зокрема: «Для

К. К. (йдеться про Катерину Керн - В. Б.) написав *Valse-Fantaisie*, хоча надруковані екземпляри присвячені Д. Стунееву» (Глінка, 1988: 200).

Авторські присвяти ставали свідченням творчого спілкування великих музикантів. На ознаку вдячності композитори вміщували надписи-присвяти на автографах, а потім і на виданнях своїх творів. Наприклад, творчий союз між М. Балакіревим і М. Рубінштейном увінчався присвятою славнозвісної фортепіанної п'єси «Ісламей». В одному з листів до московського піаніста М. Балакірев писав: «Третього дня відправив Юргенсону для передачі Вам свою Ієрихонску рапсодію, яку присвячую Вам на знак нашого тісного зближення, яке розпочалося, і яке, сподіваюся, не припиниться між нами...» (Балакірев, 1962: 225). Невдові М. Рубінштейн відповів на цей лист: «Я працюю як нещасний над Вашою п'єсою, яка мені страшенно подобається, і за яку Вам дуже вдячний; я її неодмінно буду грати у своєму концерті в Москві; але складна вона до такої міри, що не всі з нею справляться; бажаю бути з числа небагатьох» (Балакірев, 1962: 226).

Присвяти трьох відомих творів П. Чайковського, адресовані М. Балакіреву (мова йде про увертюру-фантазію «Ромео і Джульєтта», симфонію «Манфред» та симфонічну поему «Фатум»), були вираженням вдячності автора за підказані сюжети і перші виконання. Про подробиці дізнаємося з їх переписки. Так, у листі до М. Балакі-

рева від лютого 1869 р. автор «Фатуму» повідомляв: «Надсилаю Вам мою Фантазію. Якщо Ви знайдете можливим виконати її у якому-небудь концерті, безумовно, не інакше, як під Вашим керуванням, то принесете мені велике задоволення. Цю річ хотів би присвяти Вам, але для цього мені спершу потрібно знати, що вона Вам не безумовно не подобається» (Домбаєв, 1958: 334). У відповідь (лист від 11 березня 1869 р.) лідер «Могутньої купки» пообіцяв виконати твір, висловив подяку за присвяту та бажання теж щось присвятити колезі: «Ще раз вдячний за Вашу посвяту, яка мені дорога <...>. Докладу зусиль, щоб відплатити Вам так само» (Балакірев, 1962: 125). У наступному листі від 13 березня 1869 р. П. Чайковський уточнив деталі щодо надпису-присвяти: «Дуже радію з того, що Ви приймаєте мою посвяту і що «Фатум» буде виконаний. Коли Ви мені повернете його, я розпоряджуся зняти копію, зробити надпис і надішлю Вам...» (Домбаєв, 1958: 337).

Висновки. Дослідження авторських присвят є перспективним шляхом вивчення творчої біографії композитора. Сприяючи виявленню особливостей культурного і особистісного контексту творчості, вони постають феноменом культури. Авторські присвяти виявляють чисельні нюанси і подробиці творчої біографії композитора, адже індивідуальність митця виявляється на всіх рівнях його художнього самовираження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балакірев М. Воспоминания и письма. Ленинград: Государственное музыкальное издательство, 1962. 479 с.
2. Бодіна В. Авторські присвяти як атрибут повсякденного життя композитора романтичної епохи. Київське музикознавство. Музикознавство у діалозі : збірник статей. Київ – Дюссельдорф. 2013. Випуск 45. – С. 206–216.
3. Бондар Л. Шевченкові присвяти. Слово і Час. 2009. №3 С. 19–25. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/132871/03-Bondar.pdf?sequence=1>
4. Гейрингер К. Йоганнес Брамс. Москва: Музыка, 1965.
5. Глінка М. И. Записки. Москва: Музыка, 1988. 242 с.
6. Домбаєв Г. Творчество Петра Ильича Чаковского в материалах и документах. Москва: Государственное музыкальное издательство, 1958. 635 с.
7. Зенкин К. Музыка. Эйдос. Время. А. Ф. Лосев и горизонты современной науки о музыке. Москва: Памятники исторической мысли, 2015. 465 с.
8. Корнелюк Т. А., Кулиговский И. С. Музыкальное предсказание Ф. Шопена: размышление о загадках Второй баллады (на материале трудов ученых отечественной музыкальной науки). Культура и искусство. 2017. № 4. С. 60–71. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=18240
9. Лосева О. Что, кому и почему? Заметки о шумановских посвящениях. Музыкальная академия. Москва. 2006. № 4. С. 162–166.
10. Лотман Ю. История и типология русской культуры. СПб. : Искусство-СПб., 2002. 766 с.
11. Мусоргський М. П. Литературное наследие. Письма, биографические материалы и документы / сост. Орлова А., Пекелис М. Москва: Музыка, 1971. 434 с.
12. Назарець В. Типологія жанрово-тематичних різновидів присвяти. Проблеми гуманітарних наук. Філологія. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Випуск 32. 2013. С. 68–84. URL: http://dspace.edu.ua/filol_gum/wp-content/uploads/2016/04/2013_7.pdf
13. Роберт Шуман. Избранные статьи о музыке. М., 1956.
14. Русанова Н. В. Поэтика музыкальных посвящений в русской инструментальной музыке конца XIX – начала XX века: дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.02. Москва, 2017. 181 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/poe-tika-muzykalnykh-posvyashchenii-v-russkoi-instrumentalnoi-muzyke-kontsa-xix-nachala-xx-ve>

15. Скорина Л. Присвята як маркер пам'яті (на матеріалі української літератури 20-х рр. XX ст.) Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський Збірник наукових праць. Випуск 22. Том 2. 2018 С. 47–52. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/22_2018/part_2/10.pdf
16. Томашевский М. Шопен: Человек, творчество, резонанс / перевод с польского Л. Акоюна и Е. Янус. Москва: Музыка, 2011. 840 с.
17. Фоміна Н. Прагматика присвяти в творчості Сергія Прокоф'єва: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03. Харків, 2014. 18 с.
18. Шопен Ф. Письма. Москва: Музыка, 1964. 711 с.

REFERENCES

1. Balakirev M. Vospominaniya i pisma. [Memories and letters]. Leningrad: State Music Publishing House, 1962. 479 p. [in Russian].
2. Bodina V. Avtorski prysviaty yak atrybut povsiakdennoho zhyttia kompozytora romantychnoi epokhy. [Author's dedications as an attribute of everyday life of a composer of the romantic era]. *Kyiv musicology*, 2013. № 45. pp. 206–216 [in Ukrainian].
3. Bondar L. Shevchenkovi prysviaty. [Shevchenko's dedications]. *Word and Time*. 2009. №3 pp. 19–25. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/132871/03-Bondar.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
4. Geyringer K. Iogannes Brams. [Johannes Brahms]. Moscow: Music, 1965 [in Russian].
5. Glinka M. I. Zapiski. [Notes]. Moscow: Music, 1988. 242 p. [in Russian].
6. Dombaev G. Tvorchestvo Petra Ilicha Chakovskogo v materialah i dokumentah. [Tchaikovsky's oeuvre in materials and documents]. Moscow: State Music Publishing House, 1958. 635 p. [in Russian].
7. Zenkin K. Muzyka. Eydos. Vremya. A. F. Losev i gorizonty sovremennoy nauki o muzyke. [Music. Eidos. Time. Losev and the horizons of modern music science.]. Moscow: Monuments of historical thought, 2015. 465 p. [in Russian].
8. Kornelyuk T. A., Kuligovskiy I. S. Muzyikalnoe predskazanie F. Shopena: razmyishlenie o zagadkah Vtoroy ballady (na materiale trudov uchenykh otechestvennoy muzyikalnoy nauki). [Chopin's musical prediction: a reflection on the riddles of the Second Ballad (based on the works of scientists of Russian musical science)]. *Culture and art*. 2017. № 4. pp. 60–71. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=18240 [in Russian].
9. Loseva O. Chto, komu i pochemu? Zаметki o shumanovskikh posvyascheniyah. [What, to whom and why? Notes on Schumann's dedications]. *Music Academy*. Moscow. 2006. №4. pp. 162–166 [in Russian].
10. Lotman Yu. Istoriya i tipologiya russkoy kulturyi. [History and typology of russian culture]. St. Petersburg: Culture, 2002. 766 p. [in Russian].
11. Musorgskiy M. P. Literaturnoe nasledie. Pisma, biograficheskie materialy i dokumenty. [Modest Mussorgsky. Literary heritage. Letters, biographical materials and documents]. Moscow: Music, 1971. 434 p. [in Russian].
12. Nazarets V. Typolohiia zhanrovo-tematychnykh riznovydiv prysviaty. [Typology of genre and thematic varieties of dedication]. Collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University. №32. pp. 68–84. URL: http://dspu.edu.ua/filol_gum/wp-content/uploads/2016/04/2013_7.pdf [in Ukrainian].
13. Robert Shuman. Izbrannyye stati o muzyke. [Articles of music]. Moscow. 1956. [in Russian].
14. Rusanova N. Poetika muzykalnykh posvyascheniy v russkoy instrumentalnoy muzyke kontsa XIX – nachala XX veka. [Poetics of musical initiations in Russian instrumental music of the 19th - early 20th centuries]. Dissertation *PhD in Arts*: 17.00.02. Moscow, 2017. 181 p. URL: <https://www.dissercat.com/content/poetika-muzykalnykh-posvyashchenii-v-russkoi-instrumentalnoi-muzyke-kontsa-xix-nachala-xx-ve> [in Russian].
15. Skoryna L. Prysviata yak marker pamiati (na materialy ukrainskoi literatury 20-kh rr. XX st.). [Dedication as a marker of memory (on the material of Ukrainian literature of the 20s of the XX century)]. *Interuniversity collection of scientific works*. №22. T. 2. 2018. pp. 47–52. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/22_2018/part_2/10.pdf [in Ukrainian].
16. Tomashevskiy M. Shopen: Chelovek, tvorchestvo, rezonans. [Chopin: Man, Creativity, Resonance]. Moscow: Music, 2011. 840 p. [in Russian].
17. Fomina N. Prahmatyka prysviaty v tvorchosti Serhiia Prokofieva. [Pragmatics of dedication in the Sergei Prokofiev's oeuvre]. Dissertation *PhD in Arts*: 17.00.03. Kharkiv, 2014. 18 p. [in Ukrainian].
18. Chopin F. Pisma. [Letters]. Moscow: Music, 1964. 711 p. [in Russian].